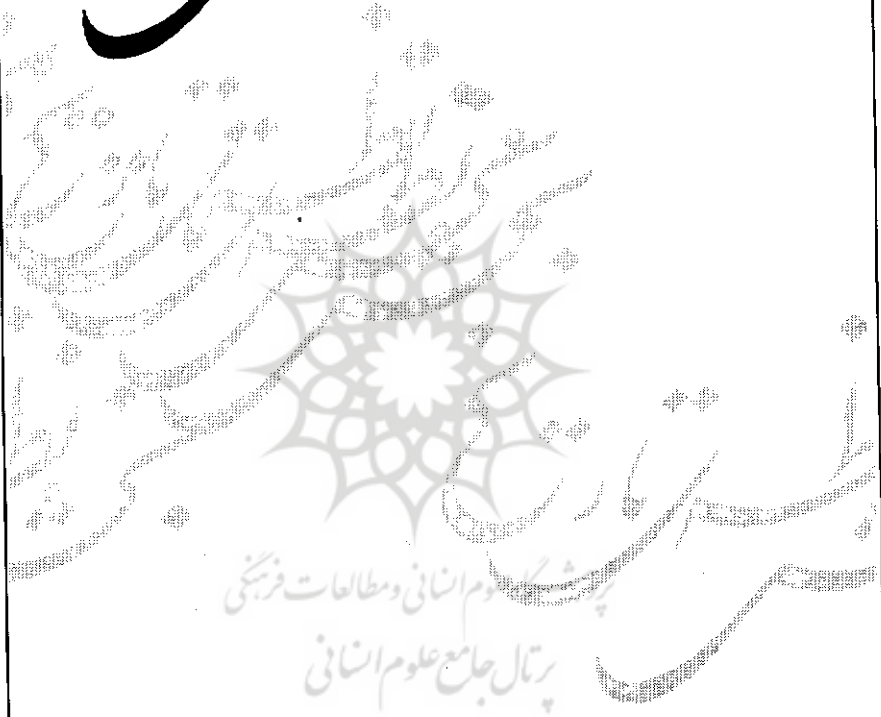

بہ نظیر تہارت

پروشہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بخش نظری تاریخ

مسائل نظری تاریخ یعنی چه و محدوده آن چیست؟

برای پاسخ به سؤال فوق باید چند اصطلاح را به اختصار تعریف کنیم و از اینکه پیش درآمد سخن ما به ناچار فنی و تا حدودی پیچیده خواهد شد بدوآ پوزش می‌طلبیم:

عنوان مسائل نظری تاریخ به مباحثی اشاره می‌کند که موضوع آنها «تاریخ» یا «علم تاریخ» است. «علم تاریخ» - برحسب اصطلاح - درباره سلسله وقایعی بحث می‌کند که در زندگی اجتماعی انسانها اتفاق افتاده و گذشته‌اند. البته هر واقعه اجتماعی - انسانی به طور مطلق «تاریخی» نیست بلکه همواره نوعی گزینش در این مورد وجود دارد که برحسب هدف «علم تاریخ» مشخص می‌شود. گزینش‌ها در رشته‌های مختلف علم تاریخ نمی‌توانند کمیت و کیفیت یکسانی داشته باشند، اما می‌توان گفت: به طور کلی بین سلسله وقایع تاریخی که در هر زمینه‌ای انتخاب می‌شوند اولاً، نوعی ارتباط علت و معلولی وجود دارد ثانیاً، در مجموع هدفی را تعقیب می‌کنند. برای مثال، در نگارش تاریخ يك انقلاب، مجموعه وقایعی که سلسله‌وار یا در عرض هم به وقوع پیوسته و به کمک یکدیگر «انقلاب» را از زمینه - های نخستین تا آخرین مرحله پیروزی به پیش برده‌اند «تاریخ» آن انقلاب را تشکیل می‌دهند.

تا اینجا دو اصطلاح «تاریخ» و «علم تاریخ» را معنا کرده‌ایم و به تبع آن «تاریخ» هم تا حدودی که موضوع این علم است معنا شده است. اما تعریف دقیق «تاریخ» و بحث در ماهیت آن مربوط به فلسفه تاریخ است.

«علم تاریخ» مثل هر علم دیگری دارای پاره‌ای مشخصات است که مجموعه آنها را می‌توان ذیل عنوان «شناسائی علم تاریخ» مندرج ساخت. به جای تعبیر مذکور نیز گاهی از عناوین «روش شناسی تاریخ» یا «تاریخ شناسی» یا «فلسفه علم تاریخ»

استفاده می‌شود ولی ظاهراً عنوان انتخابی «شناسائی علم تاریخ» گویاتر و جامع‌تر از بقیه است. «شناسائی علم تاریخ» شامل مسائلی است که عبارتند از: «تاریخ تاریخننگاری، ادوار تاریخننگاری، سیر روشی تاریخننگاری، روش تحقیق در نگارش تاریخ، اسناد و دلائل و مشخصات هر يك، شرائط و موانع و آفات تاریخننگاری، شعب علم تاریخ، اعلام و منابع مکتوب علم تاریخ، علمیت علم تاریخ، فایده و تعریف و موضوع علم تاریخ، رابطه تاریخ با سایر علوم و مسائلی دیگر از این قبیل.

فلسفه تاریخ

همگام با آنچه درباره علم تاریخ مطرح می‌کنیم يك سری مسائل نیز درباره «تاریخ» مطرح می‌شوند که غالباً از آنها با تعبیر «فلسفه تاریخ» یاد می‌شود. از جمله این مسائل می‌توان ماهیت تاریخ، حرکت تاریخ، عوامل رشد و انحطاط در تاریخ، ولادت، رشد، زوال و مرگ در تاریخ، قانونمندی در تاریخ و امثال اینها را نام برد. وجه تمایز اصلی مسائل فلسفه تاریخ اینست که «درباره مجموع تاریخ» هستند نه متن تاریخ و نه درباره علم تاریخ.

ما برای اشاره به بحث‌های دوگانه فوق، یعنی آنچه درباره تاریخ و علم تاریخ است، عنوان جامع «مسائل نظری تاریخ» را برگزیده‌ایم، که، البته باید گفت واژه «تاریخ» در اینجا به صورت مشترك میان «تاریخ» و «علم تاریخ» به کار رفته است؛ و شاید يك نقطه ضعف باشد. بعضی از بزرگان، قلمروهای دوگانه فوق را با عنوان «فلسفه تاریخ و فلسفه علم تاریخ» مشخص کرده‌اند که هرچند از جهتی دقیق‌تر است، به دلیل طولانی بودن، برای نام‌گذاری يك بخش یا يك گروه درسی، که باید ملاحظات اداری و کاربردی هم در آن رعایت شود، چندان متناسب نیست.

در مراکز علمی رسمی

در حال حاضر در دانشگاههای ما هیچ يك از قلمروهای دوگانه «شناسائی علم تاریخ» و «فلسفه تاریخ» دارای گروه مستقل نیستند، بلکه فقط چند واحد درسی مربوط به هر يك ضمن رشته‌های تاریخ و فلسفه گنجانیده شده است که به یقین می‌توان گفت برای احاطه کامل و مقبول نسبت به این قلمروها به هیچ‌وجه کافی نیست. در حوزه‌های علوم دینی کمبود فوق بیش از دانشگاه است؛ زیرا در آن مراکز توجه به این رشته‌ها سابقاً در حد صفر بوده و تنها در سالهای بعد از انقلاب گرایش مختصری نسبت به علم تاریخ پیدا شده و هنوز خیلی کار دارد تا به مرحله پردازش تفصیلی به کلیه مسائل مندرج در این عناوین برسد.

در متون پژوهشی علمی و فلسفی:

الف - شناسائی علم تاریخ

بحث درباره روش علم تاریخ و بعضی دیگر از نکاتی که از باب مقدمه نگارش یا آموزش علم تاریخ باید دانسته شوند در غالب منابع مربوط به روش‌شناسی به‌طور مستقل یا ضمن شناخت روش علوم، صورت گرفته است. اما هیچ کدام از تفصیل و استقصای لازم برخوردار نیستند و این کمبود حداقل در منابع متفرق فارسی - اهم از تألیف و ترجمه - کاملاً محسوس است. البته در محافل غربی پس از رنسانس، همگام با توجه ویژه‌ای که نسبت به معیارات علم، تفاوت میان رشته‌های دانش و مبانی اختصاصی هر يك از علوم مبذول شده، در مورد تاریخ هم بحثها و دقت‌های جدید و مفیدی صورت گرفته است. همچنین مارکسیستها بر اساس اهداف خاصی که برای علم تاریخ در نظر می‌گیرند و فلسفه‌ای که برای تاریخ قائل هستند، نسبت به علم تاریخ نیز توجه ویژه‌ای نموده‌اند. اما آثار ترجمه شده ایشان نیز ضمن پاره‌ای یکسویی‌ها شامل کلیه عناوین لازم نیست، چه رسد به بحث کافی پیرامون هر يك.

ب - فلسفه تاریخ

فلسفه تاریخ، دانشی است که قدمت آن پیش از روش‌شناسی تاریخ است. مواد بحثی بسیاری بدون داشتن عنوان فوق در منابع دینی، از جمله قرآن و نهج‌البلاغه، آمده است و از این قبیل است آنچه گاهی با عنوان «سنه الله» یا بدون نام خاص درباره تاریخ و روابط تاریخی در قرآن ملاحظه می‌شود و برای همه مشهود است. بعضی از متفکران اسلامی مثل ابن خلدون از جهت توجه به مسائل فلسفه تاریخ امتیاز دارند و نیز در آثار فلاسفه یونان و دیگر پیروان ایشان در محیط‌های اسلامی و مسیحی بحثهای فلسفه تاریخی مثل مدینه فاضله، حلل رشد و انحطاط تمدن‌ها و غیره هست. فلاسفه و اندیشمندان بعد از رنسانس نیز به اینگونه بحثها - با نام و عنوان خاص یا بدون آن - پرداخته‌اند و از این جمله است مراحل سه‌گانه اگوست کنت در مورد اندیشه بشری، اصطلاح خاص فلسفه تاریخ، برحسب مشهور، نخستین بار در غرب توسط ولتر به کار گرفته شد. هگل فیلسوف مشهور غرب رسماً به فلسفه تاریخ پرداخت یا درست‌تر بگوئیم سیستم فلسفی خود را به تفصیل و با دقت بر تاریخ اطلاق کرد و این توجه ویژه همراه با يك سری ویژگی‌های دیگر فلسفه هگلی به مارکس منتقل شد.

با توجه به نکات فوق - که پیش از يك فهرست ناقص نبود - می‌توان به این نتیجه قطعی رسید که منابع قابل استفاده شرقی و غربی، دینی و غیر دینی، فلسفی

و اجتماعی درباره مسائل مربوط به تاریخ یا «فلسفه تاریخ» نسبتاً فراوان است. اما آنچه اهمیت دارد اینست که از این منابع در عین فراوانی آنها، به دلیل پراکندگی و اختلاف نقطه نظرهای آن، استفاده سیستماتیک و جامعی صورت نگرفته و نه تنها هنوز حتی یک مجموعه کامل از مسائل مورد بحث فلسفه تاریخ به فارسی تدوین نشده، بلکه بسیاری از مسائل روشی مربوط به این دانش نیز نامعلوم و نیازمند به بخشهای اولیه است؛ و از این جمله است حدود علمیت و فلسفیت آن که به طور طبیعی روی روش تحقیق و نوع دلائل آن نیز اثر مستقیم دارد.

بنیاد تاریخ و مسائل نظری تاریخ

این بخش همراه با سایر بخشهای تحقیقی بنیاد در سال ۱۳۶۳ تأسیس شد. در ابتدا به ضمیمه بخش سیاسی و اقتصادی اداره می‌شد و در بهمن ۱۳۶۴ استقلال یافت. از آنجا که بخشی با این نام و گرایشها و اهداف ویژه خود کاملاً تازگی داشت، ابتدا سعی شد مسائل مورد بحث در قلمروهای دوگانه تدوین و طبقه‌بندی شوند و سپس به تدریج پیرامون آنها تحقیق شود. بررسی و ارائه کارهایی که توسط دیگران انجام شده نیز جزئی از این تحقیق است تا از دوباره کاری و هدر دادن نیروها پرهیز شود.

در حال حاضر حدود ۱۲۰ عنوان در دستور کار این بخش قرار دارد که تحقیق پیرامون بعضی از آنها در مراحل نهائی است و از آن جمله است بحث درباره «شرایط، موانع و آفات تاریخنگاری» که قسمت عمده کارهای آن تمام شده است. شاید لازم به توضیح باشد که غالب عناوین مورد اشاره «اصلی» است و هنوز به عناوین «فرعی» تجزیه و تفکیک نشده است.

بازده رسمی و آماری

برحسب گواهی نمودار کار این بخش که توسط مرکز اسناد و کتابخانه تخصصی بنیاد با زحمت و زیبایی قابل تحسینی ترسیم می‌شود، بخش مسائل نظری تا آبان ۶۷ تعدادی بیش از ۳۸۰۰۰ صفحه مطالعه داشته، تعداد ۲۵۳۱ عدد فیش تحقیقی تهیه کرده، ۲۰ پرونده علمی در مسائل مربوط به تاریخ و علم تاریخ تشکیل داده، ۵۰۴۵ صفحه تولید داشته و بیش از ۳۰۰ صفحه مطلب برای انتشار در «یاد» (فصلنامه ویژه بنیاد) تحویل داده که قسمت عمده آن به چاپ رسیده است.

ضمناً از جهت نیروی مصرفی، قطع نظر از امکانات عام بنیاد، مثل کتابخانه، وسائل کار، خدمات دفتری و غیره حداکثر نیروی انسانی که در این مدت اختصاصاً در بخش مذکور به خدمت گرفته شده‌اند از یک سرپرست و سه دستیار نیمه‌وقت

تجاوز نکرده است.

استفاده از کامپیوتر

با توجه به امکانات وسیع و بدیع کامپیوتری که بنیاد فراهم ساخته است، بخش مسائل نظری اخیراً درصدد برآمده است عناوین و موضوعات بحث را به طریقی متناسب با شیوه‌های تحقیقی خود در کامپیوتر درج و فیش‌های تحقیقی را به شیوه‌ای قابل نگهداری در حافظه کامپیوتر تهیه کند. بدیهی است بازده کار با این شیوه به‌گونه‌ای است که با صرف همین مقدار وقت و نیرو به چندین برابر می‌رسد، در حالیکه دقت لازم هنگام استخراج و یادآوری مطالب و امکان به‌کارگیری مواد در اثنای تحقیق و نگارش نیز صد درصد تضمین شده است. به‌علاوه با توجه به امکانات خاص کامپیوتر نتایج کارکرد این بخش از حفاظت عمده برخوردار می‌شود و در عین حال به راحتی می‌تواند مورد بازبینی و استفاده محققان خارج از بنیاد قرار گیرد.

تذکر این نکته هم خالی از فایده نیست که برخورد به يك سری محدودیت‌ها و تنگناهای روشی، یا به تعبیر دیگر دستیابی به يك مرحله تکاملی در روش تحقیق، محرك عمده بخش در تصمیم فوق بوده است.

کنفرانس‌ها

از آنجا که نوع فعالیت این بخش، بحث و نظر را ایجاب می‌کند، بخش مسائل نظری از اینکه - به اصطلاح - در لاک خود باشد و بعد از مدتی متوجه معایب کار خود بشود وحشت دارد و از آنچه موجب چنان وضعیتی است حتی المقدور احتراز می‌کند. بدین منظور مباحثی را که تهیه می‌کند به تدریج به‌صورت کنفرانس در جمع هیأت علمی بنیاد مطرح کرده و به بحث می‌گذارد.

بحث آزاد

این بخش به‌منظور استفاده از مطالعات و آراء صاحب‌نظران خارج از بنیاد، به‌ویژه اساتید محترم دانشگاه در رشته‌های تاریخ و فلسفه، جلساتی تحت عنوان «بحث آزاد» برقرار ساخته است. تا به‌حال دو دوره از این جلسات تشکیل شده و حاصل آن حدود چهل ساعت نوار و بیش از ۱۵۰۰ صفحه مطالب متنوع در زمینه‌های مربوط به علم تاریخ و فلسفه تاریخ است، که بخشی از آن مباحث در فصلنامه یاد شماره‌های ۱۱ و ۱۲ به‌چاپ رسیده و انشاءالله ادامه خواهد داشت.

بخش مسائل نظری و نگارش تاریخ انقلاب اسلامی

ممکن است این سؤال مطرح شود که فعالیت این بخش چه نقشی در مجموعه کارهای تحقیقی بنیاد و بخش‌های دیگر آن دارد و سهمتر اینکه: چه نیاز خاصی را در امر نگارش تاریخ انقلاب اسلامی که هدف اصلی بنیاد است برطرف می‌کند. توضیح مختصری پیرامون این سؤال مهم و بجا آخرین فراز این معرفی را تشکیل می‌دهد:

الف - در جمع کارهای تحقیقی بنیاد

چدا از آنچه در مقدمه مکتوب توسط بنیاد ملاحظه شد، با توجه به اینکه بخش‌های مختلف بنیاد هر يك عهده‌دار تدوین گوشه‌ای و جنبه‌ای از تاریخ انقلاب هستند، بخش‌های روشی مربوط به هر يك از اینان و نیز مباحث عام روشی مربوط به کلیه بخش‌ها در نهایت در عهده بخش مسائل نظری قرار می‌گیرند. البته این ارتباط هنوز به‌طور مستقیم صورت تحقق نیافته است.

ب - در نگارش تاریخ انقلاب

از این جهت بخش مسائل نظری تاریخ وظیفه مشخصی را از هم‌اکنون به عهده گرفته و آن نگارش مقدمه تفصیلی تاریخ انقلاب است. در این مقدمه پاره‌ای از مسائل مهم مربوط به‌شناسائی علم تاریخ و نیز بعضی از مباحث فلسفه تاریخی و بعضی از مطالب مهم مربوط به انقلاب اسلامی و شیوه بنیاد در نگارش تاریخ و امکانات و شرایط خاص حاکم بر این امر مهم، مورد بحث قرار می‌گیرند. این بخش تا به حال یکی از عناوین مربوط به مقدمه را در حد کنفرانس به‌تمام رسانده و آن بحثی است با این عنوان که «آیا انقلاب اسلامی تاریخی شده است یا خیر؟».

يك كوشش جانبی

در سال ۱۳۶۵ به مناسبت اقدام جهاد دانشگاهی مرکز اصفهان در زمینه شناخت و بزرگداشت شهید مدرس، بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی ایران نیز در جریان کار قرار گرفت. پس از بررسی زمینه‌های تحقیق و تقسیم وظائف برحسب جنبه‌های مختلف موضوع، آنچه به این بخش اختصاص یافت عبارت بود از پژوهش و تجزیه و تحلیل پیرامون قضاوتها و اظهار نظرهایی که دیگران درباره مدرس ابراز داشته‌اند. این تحقیق تاریخی به‌صورت نیمه‌وقت توسط مسؤل بخش انجام شد و حاصل آن يك كتاب ۲۷۵ صفحه‌ای است. با عنوان دیدگاهها و مدرس، که ضمن يك مجموعه دو جلدی - شامل ۷۵۰ صفحه - توسط بنیاد به‌چاپ رسید.

بخش دیدگاهها و مدرس شامل بیش از چهل اظهار نظر همراه با تجزیه و

تحلیل است که توسط اشخاص و مقامات مختلف درباره این شخصیت‌شناختی تاریخ معاصر ابراز و در منابع گوناگون نقل شده است. این افراد برحسب شغل، موقعیت سیاسی، طبقه اجتماعی، گونه اظهار نظر، محل اظهار نظر و جهات دیگر به طبقاتی مثل روحانیون، مقامات سیاسی، روزنامه‌نگاران، شعراء، مورخان، نمایندگان مجلس و متفرقه تقسیم شده‌اند و برای هر طبقه فصلی جداگانه در نظر گرفته شده است. ضمناً شرح حال گویندگان قبل از بیان نظریات ایشان آمده و به ویژه نسبت به بعضی از موافقان و مخالفان سرسخت مدرس تجزیه و تحلیل جدی صورت گرفته است.

□ سید صدرالدین طاهری

